

ствкой торгівлі. — Х., 1957. — Вып. 6. — С. 169–173.

6. Александров-Дольник М. К. Содержание договора грузовой перевозки // Советское государство и право. — 1954. — № 4. — С. 106–113.

7. Тарасов М. А. Договор перевозки по советскому праву / М. А. Тарасов. — М., 1965. — 465 с.

8. Гуревич Г. С. К вопросу о правовой природе договора перевозки грузов / Г. С. Гуревич // Ученые записки Кишиневского университета. — 1964. — Т. 67. — С. 36–47.

9. Петров И. Н. Повысить ответственность перевозчика за сохранность грузов // Советская юстиция. — 1966. — № 11. — С. 12–19.

10. Черепяхин Б. Б. Ответственность грузополучателя по требованиям из договора железнодорожной перевозки / Б. Б. Черепяхин. — Иркутск, 1927. — 142 с.

11. Смирнов В. Т. Права и обязанности участников договора грузовой перевозки / В. Т. Смирнов. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1969. — 111 с.

12. Егизаров В. А. Совершенствование

законодательства о перевозке грузов в прямом смешанном сообщении / В. А. Егизаров. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1984. — 126 с.

13. Гражданское право России. Ч. 2. Обязательственное право : курс лекций / отв. ред. О. Н. Садилов. — М. : Юристъ, 1997. — 742 с.

14. Савичев Г. П. Правовое регулирование перевозок народнохозяйственных грузов / Г. П. Савичев. — М. : Изд-во МГУ, 1986. — 148 с.

15. Брагинский М. И. Договорное право. Кн. 4. Договоры о перевозке, буксировке, транспортной экспедиции и иных услугах в сфере транспорта / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. — М. : Статут, 2003. — 910 с.

16. Егизаров В. А. Транспортное право : учеб. пособие / В. А. Егизаров. — М. : Юрид. лит., 2001. — 272 с.

17. Иоффе О. С. Советское гражданское право. Т. 1 / О. С. Иоффе. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1958. — 511 с.

18. Советское гражданское право : учебник. Т. 1. — М. : Госюриздат, 1969. — 744 с.

УДК 349.6:504.06:342.72/73(477)

Л. Калишук,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРОБЛЕМАТИКА ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЕКОЛОГО-ПРАВОВИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПОРУШЕНИХ ПРАВ

Прийнята 28 червня 1996 року Конституція України, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, вперше на конституційному рівні офіційно проголосила екологічні права людини і громадянина, визнавши їх найвищою соціальною цінністю, що визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Закріплення у нормах Основного Закону держави еколо-

гічних прав громадян справило визначальний вплив на подальший розвиток і формування системи екологічних прав та сприяло напрацюванню механізму їх реалізації.

Незважаючи на позитивні зрушення, що відбулись у сфері регулювання екологічних прав громадян, низка питань, пов'язаних з їх реалізацією та захистом, є не врегульованими. Особливої акту-

альності та гостроти на сьогодні набувають питання, пов'язані із застосуванням способів захисту зазначених прав.

Окремі аспекти захисту екологічних прав громадян були предметом дослідження низки дисертаційних досліджень та висвітлювались на сторінках навчальних посібників, підручників, наукових статей провідними вченими-правознавцями, такими як: В. І. Андрейцев, Г. В. Анісімова, Г. І. Балюк, Н. В. Барбашова, М. М. Бринчук, М. І. Васильєва, А. П. Гетьман, І. І. Каракаш, Н. Р. Кобецька, С. М. Кравченко, М. В. Краснова, І. О. Краснова, Л. П. Решетник, Ю. С. Шемшученко та ін. Однак єдиних підходів щодо правового регулювання відносин, пов'язаних із забезпеченням захисту екологічних прав громадян, науковою доктриною поки що не напрацьовано.

Кожна галузь права містить норми, що регламентують застосування способів захисту відповідних суб'єктивних прав. В еколого-правовій сфері захист екологічних прав громадян гарантує ст. 11 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», норми якої передбачають можливість поновлення порушених прав у суді, та низка інших нормативно-правових актів. Зокрема, згідно з ч. 2 ст. 95 Водного кодексу України діяльність фізичних та юридичних осіб, що завдає шкоди водам (водним об'єктам), може бути припинена за рішенням суду. Підлягають припиненню, відповідно до ст. 109 Лісового кодексу України роботи, що здійснюються підприємствами, установами, організаціями і громадянами, якщо під час їх проведення не виконуються встановлені технологічні, санітарні та інші спеціальні вимоги щодо безпеки природного стану лісів та їх відтворення тощо.

Аналіз чинного екологічного законодавства щодо застосування юридичних способів захисту екологічних прав громадян засвідчує відсутність узагальненого переліку способів захисту названих прав, що, в свою чергу, як вбачається, ускладнює вирішення питання щодо системи таких способів. В еколого-пра-

вовій доктрині науковцями неодноразово зверталася увага на дану проблематику, пропонувалися шляхи її подолання. Однак зазначене правове питання, як і раніше, зберігає свою актуальність, оскільки так і не віднайшло вирішення на законодавчому рівні.

За таких обставин проблема формування системи способів захисту екологічних прав громадян набуває особливої гостроти. Закріплення сукупності способів захисту екологічних прав в якості системи надасть змогу розкрити сутність і відмінні ознаки такої системи та, в кінцевому результаті, сприятиме їх ефективному захисту.

На сьогодні захист екологічних прав громадян регулюється нормами цивільного законодавства. Безпосередньо перелік способів захисту особистого немайнового або майнового права та інтересу закріплений у ст. 16 Цивільного кодексу України. Буквальне тлумачення зазначеної норми надає змогу дійти висновку щодо законодавчого закріплення переліку способів захисту прав, можливість застосування яких належить лише суду. Судовою формою захисту прав, в тому числі, і екологічних прав громадян, як відомо, не обмежується, а окремого узагальненого переліку способів, які б підлягали застосуванню іншими компетентними органами, цивільне законодавство не містить.

Стаття 9 Цивільного кодексу України передбачає можливість застосування положень даного кодексу до врегулювання відносин, які виникають у сфері правового використання природних ресурсів та охорони довкілля, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства. Способи захисту екологічних прав в узагальненому вигляді чинним екологічним законодавством не визначені, отже вони впливають із загальних способів захисту цивільних прав. Відповідно відносини у сфері застосування способів захисту екологічних прав громадян потрапляють у сферу правового регулювання цивільного законодавства і положення ст. 16 Цивільного кодексу України підлягають застосуванню при вирішенні правових питань, пов'язаних

із застосуванням способів захисту екологічних прав громадян.

Загалом, наявність узагальненого переліку способів захисту цивільних прав та інтересів, що представлений у ст. 16 Цивільного кодексу України, в юридичній літературі оцінюється позитивно, оскільки такий перелік має значення орієнтиру для учасників цивільних правовідносин і правозастосовних органів при виборі адекватного способу захисту в конкретному випадку [1, 100].

Однак щодо існування безпосередньо системи таких способів, то увага науковців звертається на безсистемний характер закріплення способів у вищевказаній нормі. Відповідні правові норми, як зазначає А. Г. Ярема, належно опрацьовану систему не утворили, а є більше підстав стверджувати, що створено певну сукупність фрагментарних правил, які визначають способи захисту прав. У зв'язку з чим цілком обгрунтовано пропонує доповнити ст. 16 ЦК України, що передбачає можливість захисту права способами, які, хоч і не передбачені законами, але відповідають змісту порушеного права, способу його порушення та наслідкам, спричиненим порушенням [2, 34–35].

Юридичні способи захисту екологічних прав є неоднорідними, а їх різноманіття обумовлює необхідність здійснення класифікації. Класифікація у філологічному значенні є системою розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями [3, 432].

Традиційно, в юридичній літературі способи захисту суб'єктивних прав, в залежності від сфери їх застосування, поділяють на загальні і спеціальні. Загальні способи захисту закріплені у ст. 16 Цивільного кодексу України. На противагу загальним, спеціальні способи захисту можуть застосовуватися тільки у випадках, прямо передбачених законом чи договором, і, як правило, передбачені спеціальними нормативно-правовими актами.

Названа класифікація способів захисту прав неодноразово піддавалась

критиці і, на наш погляд, цілком безпідставній. Зокрема, у правовій доктрині відзначається, що жоден із загальних способів захисту не може застосовуватися до всіх без винятку цивільних прав [4, 42], а більшість спеціальних способів зводиться до того або іншого способу захисту, перелік яких наведено у ст. 16 ЦК України [5, 14].

Р. О. Стефанчук зазначає, що «...виокремлення певних «спеціальних» способів нічим не відрізняється від способів «універсальних», до того ж «...велика кількість способів, які визначаються загальними, не можуть застосовуватися до захисту усіх без виключення суб'єктивних цивільних прав...», на підставі чого вчений дійшов висновку, що «...виділення цієї класифікації не несе жодного наукового навантаження і може просто використовуватися як «даніна традиціям» і для зручності у правозастосовній діяльності» [6, 189–190].

З наведеними аргументами вважаємо можливим не погодитися. До прикладу, одним із способів захисту цивільних прав та інтересів, передбачених ст. 16 Цивільного кодексу України, є визнання права. Стаття 276 даного кодексу гарантує поновлення порушеного особистого немайнового права. Аналіз положень названих статей надає змогу дійти висновку, що визнання права та його поновлення, хоча і є взаємопов'язаними способами захисту, однак не тотожними, оскільки різняться за підставами застосування, а також за суб'єктами, уповноваженими на їх застосування.

Аналогічних висновків можна дійти і щодо закріпленого у ст. 16 Цивільного кодексу України припинення дії як загального способу захисту цивільних прав та обмеження, тимчасової заборони (зупинення) або припинення господарської чи інших видів діяльності, пов'язаних з порушенням умов і вимог до викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря і рівнів впливу фізичних та біологічних факторів на його стан, передбачених дозволами, як спеціального способу, передбаченого ст. 12 Закону України «Про охорону атмосферного повітря». Спеціальний спосіб

захисту, зокрема, права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, за змістом і обсягом буде значно вужчим, аніж припинення дії у ст. 16 Цивільного кодексу України і підлягатиме застосуванню на підставах, визначених Законом України «Про охорону атмосферного повітря». Крім того, даний спосіб захисту визначений спеціальним нормативно-правовим актом екологічного законодавства і, безперечно, відносно припинення дії, закріпленого у загальній частині ЦК України, є способом спеціальним.

Звісно, загальні способи захисту цивільних прав, представлені у ст. 16 Цивільного кодексу України, незважаючи на їх, як вбачається, універсальність, дійсно не можуть підлягати застосуванню при захисті усіх прав, в тому числі і екологічних. Так, навряд чи є можливим у разі порушення права на вільний доступ до екологічної інформації застосувати такий загальний спосіб захисту як відновлення становища, яке існувало до порушення. Однак неможливість застосування загальних способів для захисту усіх без винятку прав не в повній мірі обґрунтовує недоцільність закріплення способів захисту в узагальненому вигляді. Вважаємо, що передбачити на законодавчому рівні конкретні способи захисту конкретного суб'єктивного права, що без виключення підлягають застосуванню у разі його порушення, невизнання чи оспорювання, є неможливим та й недоцільним. Відповідно, закріплення способів захисту права у конкретній нормі в узагальненому вигляді, як вбачається, не повинно свідчити про те, що такі способи мають застосовуватися для захисту усіх без винятку прав. Для того, щоб здійснювати таку класифікацію, уже достатньо того, щоб загальні способи захисту підлягали застосуванню до переважної більшості прав у разі їх порушення, невизнання чи оспорювання. Крім того, у правозастосовній практиці судові органи, як правило, при розгляді і вирішенні тієї чи іншої справи керуються законодавчо закріпленим узагальненим переліком способів, представленим у ст. 16 Цивільного кодексу України, визначаючи відповідність обра-

ного способу змісту екологічного права, що підлягає захисту, характеру порушення та його наслідкам. У зв'язку з чим класифікацію способів захисту прав та інтересів на загальні та спеціальні вважаємо доцільною, обґрунтованою і такою, що є прийнятною та необхідною при класифікації способів захисту екологічних прав громадян.

Г. Я. Стоякіним способи захисту запропоновано поділяти на три групи: засоби захисту, реалізація яких може бути здійснена тільки за допомогою державного примусу; засоби захисту, реалізація яких може бути здійснена як за допомогою органів державного примусу, так і уповноваженим суб'єктом; засоби самозахисту [7, 7–8]. З розглянутим науковим підходом щодо класифікації способів захисту погодитися можна було б, однак, як вбачається, є наявним змішування таких понять, як способи та засоби захисту права.

Н. О. Давидова наголошує, що способи захисту підлягають поділу на дві групи: ті способи, в результаті застосування яких не виникає нове правовідношення (визнання права, примусове виконання обов'язку в натурі), та ті способи, що породжують нове правовідношення, реалізація якого може бути забезпечена силою державного примусу (визнання правочину недійсним та застосування правових наслідків недійсності, відновлення становища, яке існувало до порушення, відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди) [8, 124–125].

Варто відзначити, що еколого-правовою доктриною напрацьовано незначні доробки щодо класифікації способів захисту екологічних прав громадян. Так, М. М. Бринчук виділяє два основних способи захисту екологічних прав громадян: а) самозахист і б) захист за допомогою державних інститутів чи державний захист [9, 147]. Однак у наведеній класифікації простежується підміна способу захисту екологічних прав їх формою.

В юридичній літературі поширеною є класифікація способів захисту суб'єктивного права на заходи відпові-

дальності та заходи захисту, що не пов'язані з застосуванням відповідальності. І дана класифікація має значний ступінь наукових доробок у загальній теорії права та в галузевих юридичних науках.

Прихильником поділу способів захисту на заходи відповідальності і заходи захисту є О. П. Сергєєв, який вважає, що заходи відповідальності та заходи захисту відрізняються між собою за підставами застосування, соціальним призначенням, функціями, які виконують, принципами реалізації. Найбільш практичну значущість, як зазначає вчений, має та обставина, що за загальним правилом заходи відповідальності на відміну від заходів захисту застосовуються лише до винного порушника суб'єктивного права і виражаються в додаткових обтяженнях у вигляді позбавлення правопорушника певних прав чи у вигляді покладання на нього додаткових обов'язків. При цьому заходами відповідальності можуть бути визнані лише відшкодування збитків та компенсація моральної шкоди, решта способів захисту є заходами захисту [10, 286].

Необхідність розмежування способів захисту на заходи захисту та заходи відповідальності підтримана й іншими науковцями у правовій доктрині. Так, Є. О. Суханов пропонує способи захисту цивільних прав поділяти на заходи державного примусового порядку, що мають ознаки заходів цивільно-правової відповідальності, і на заходи захисту у вузькому смислі слова, що не мають ознак цивільно-правової відповідальності [11, 557–558].

Позиція вчених щодо необхідності розмежування заходів захисту та заходів відповідальності хоч і набула поширення, однак не є сталою та загально визнаною. В юридичній літературі звертається увага на те, що заходи захисту та заходи відповідальності співпадають і відрізняються лише за суб'єктом, до якого застосовуються, оскільки відповідальність звернена до порушника прав, а заходи захисту — до уповноваженої особи [12, 33; 13, 123].

Доцільність поділу способів захисту на заходи відповідальності та заходи захисту, які не пов'язані із застосуванням юридичної відповідальності, заперечує Г. П. Тимченко і зазначає, що заходи відповідальності завжди спрямовані на захист права, але такий захист не завжди здійснюється через застосування заходів відповідальності. Відповідно, заходи захисту містять у собі заходи відповідальності. Способи захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів, будучи матеріально-правовими за своєю природою, безпосередньо стикаються з цивільним судочинством, так як захист права і охоронюваного законом інтересу — це кінцева мета суду в цивільному процесі [14, 35].

Аналіз положень чинного законодавства засвідчує відсутність узагальненого переліку способів захисту екологічних прав громадян у нормах екологічного законодавства. З урахуванням сучасного стану правового регулювання відносин, пов'язаних із застосуванням юридичних способів захисту екологічних прав громадян, загальними способами захисту екологічних прав громадян, з деякими застереженнями, є переважна більшість способів захисту прав, що представлені у ст. 16 ЦК України. За викладених обставин можна дійти висновку щодо особливої ролі та значення норм цивільного права у питаннях застосування способів захисту екологічних прав. Однак необхідно звернути увагу на те, що екологічні права громадян як об'єкт правового захисту мають низку особливостей, обумовлених їх правовою природою. У свою чергу, і відносини із захисту названих прав також, як вбачається, характеризуються певною специфікою. Відповідно, способи захисту екологічних прав громадян, за галузевою ознакою, доцільно визначати еколого-правовими способами їх захисту, що підлягають систематизації шляхом закріплення їх узагальненого переліку у нормах Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Ключові слова: екологічні права громадян, система еколого-правових

способів захисту порушених прав, загальні способи захисту екологічних прав, спеціальні способи захисту екологічних прав.

Стаття присвячена дослідженню проблематики формування системи еколого-правових способів захисту порушених прав. Основна увага зосереджена на питаннях доцільності поділу способів захисту екологічних прав громадян на загальні та спеціальні.

Статья посвящена исследованию проблематики формирования системы эколого-правовых способов защиты нарушенных прав. Основное внимание сосредоточено на вопросах целесообразности разделения способов защиты экологических прав граждан на общие и специальные.

This article reveals the research of the problems about formation of the system of environmental and legal ways to protect the violated rights. The main focus is made on the advisability of dividing the ways of protecting environmental rights into general and special.

Література

1. Краснова С. А. Принципы построения системы гражданско-правовых способов защиты: анализ доктрины и судебно-арбитражной практики // Закон. Теория и практика. — 2007. — № 4. — С. 95–101.
2. Ярема А. Г. Система способів захисту цивільних прав судом // Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 12. — С. 34–39.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : Перун, 2001. — 1440 с.

4. Штефан А. Цивільно-правові способи захисту авторського права і суміжних прав // Теорія і практика інтелектуальної власності. — 2009. — № 2. — С. 41–51.
5. Ярова Т. Критерії розмежування способів захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів // Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 8. — С. 12–15.
6. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / Р. О. Стефанчук ; відп. ред. Я. М. Шевченко. — К. : КНТ, 2008. — 626 с.
7. Стоякин Г. Я. Меры защиты в советском гражданском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Г. Я. Стоякин. — Свердловск, 1973. — 21 с.
8. Давидова Н. О. Особисті немайнові права : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. О. Давидова. — К. : Ін Юре, 2008. — 160 с.
9. Бринчук М. М. Экологическое право (право окружающей среды) : учеб. для высш. юрид. учеб. завед. / М. М. Бринчук. — М. : Юристъ, 1998. — 688 с.
10. Гражданское право : учебник. Ч. 1 / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — [Изд. 3-е, перераб. и доп.]. — М. : ПРОСПЕКТ, 1998. — 632 с.
11. Гражданское право. В 4 т. Т. 1. Общая часть : учебник / В. С. Ем [и др.] ; отв. ред. Е. А. Суханов. — [3-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Волтер Клувер, 2006. — 720 с.
12. Вершинин А. П. Выбор способа защиты гражданских прав / А. П. Вершинин. — СПб. : СФПК СПбГУ, 2000. — 384 с.
13. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность : очерк теории / С. Н. Братусь. — М. : Юрид. лит., 1976. — 216 с.
14. Тимченко Г. П. Способы и процессуальные формы защиты гражданских прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Г. П. Тимченко. — Х., 2002. — 203 с.